

"עוֹרֵי צָפוֹן, הַפִּיחֵי גִנֵּי"

גלי הגירת היהודים
מסוריה ומלבנון

ירון הראל

(Palestine Poster Project Archives) כרזה למען הצלת יהודי ערב, שנות ה־70 (רויטרס)
מימין: תפילות יהודים בצלו של הנשיא אסד, דמשק 1992 (רויטרס)

1831-1840 הביא לתמורות בכלכלת האזור, שנפתח להשפעה אירופית, ולזרם הגירה מסוריה (בעיקר למצרים). המלחמה בין הנוצרים לדרוזים בלבנון והטבח בנוצרים בדמשק ביולי 1860 גרמו להגירה נוצרית. בזרם ההגירה נסחפו גם יהודים, אולם הגורם הכלכלי הוא שהיה הדומיננטי בהגירתם. כבר באמצע המאה ה־19 החלו יהודים מחלב להגר לערי מסחר במערב. פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869 פגעה בפרנסתם של סוחרים באזור סוריה, ולכן נוספו משברים פיננסיים, ששיאם בפשיטת הרגל של האימפריה העות'מאנית ב־1875. במחצית השנייה של המאה ה־19 צמחה בסוריה אליטה משכילית יהודית חדשה. החינוך המודרני במוסדות "כל

היישוב היהודי בחבל הארץ המכונה סוריה, ובכלל זה לבנון, הוא עתיק יומין. במאה ה־16 השתקעו משפחות מגולי ספרד בסוריה והביאו לשגשוג רוחני וכלכלי בקהילותיה היהודיות. בשונה מקהילות אחרות, עזיבת היהודים את סוריה ובלבנון התרחשה בתהליך שבו חמישה שלבים עיקריים.

עולם נפתח במערב

במחצית השנייה של המאה ה־19 חיו בסוריה כ־250,000 מוסלמים, כ־40,000 נוצרים וכ־20,000 יהודים. תחת השלטון העות'מאני נהנו המיעוטים הדתיים בסוריה מזכויות מופרות, ממעמד מוגדר ומאוטונומיה בניהול ענייניהם הפנימיים. הכיבוש המצרי בשנים

המסקה בבית הספר כ"ח בביירות, 1972 (לע"מ)

עולה מסוריה חוצה מגבול לבנון לישראל (לע"מ)

אנטייהודית, ממעצרים של מאות יהודים ומהגבלת פעילותם הכלכלית. בראשית 1949 הוקפאו חסכוניות היהודים בבנקים הסוריים, רכושם נרשם, וצווים מנהליים הגבילו את חופש התנועה ליהודים. על יהודי קאמישלי שבצפון-מזרח סוריה, כאלף נפש, נאסר בפברואר 1950 לעסוק בחקלאות - מטה לחמם העיקרי. רבים מהם היגרו לחלב. ממשלת סוריה העניקה לפליטים פלסטינים את הרכוש שהותירו המהגרים היהודים. הקונגרס היהודי העולמי דרש בפברואר 1948 כי האו"ם יקים ועדת חקירה לביורר היחס האלים כלפי היהודים במדינות ערב. בדצמבר 1948 הוקמה "הליגה הבינלאומית להצלת יהודי ערב", וזו הפעילה לחץ על ממשלת ישראל ועל גופים בין-לאומיים להיחלץ לעזרת יהודי סוריה ולבנון. גם יוצאי סוריה בישראל לחצו על הממשלה לפעול למען הנותרים בסוריה. ב-5 באוגוסט 1949 נזרקו רימונים לבית הכנסת "אלמנשה" בדמשק, 13 יהודים נהרגו ו-32 נפצעו. בראשית שנות ה-50 נותרו בחלב כ-2,200 יהודים, ובדמשק כ-3,500. היתרי יציאה ליהודים ניתנו ללבנון בלבד, לתקופה מוגבלת ותמורת הפקדת סכום כסף גבוה כערבות. גם מצבם של יהודי לבנון לא היה טוב. בינואר 1950 הושלכה פצצה לבית הספר של חברת "כל ישראל חברים" בביירות. עובדי ממשלה יהודים פוטרו מעבודתם, וארגוני נוער יהודי פורקו. עם זאת, היהודים בלבנון עדיין נהנו מחופש תנועה ומחירות כלכלית. ב-28 בספטמבר 1961 אירעה בסוריה הפיכה צבאית. בעקבותיה הוקל מצב היהודים, אולם לאחר כשנה חזרו ההגבלות, המעצרים והתנכלות השלטונות. בשנת 1965, לאחר שנתפס המרגל הישראלי אלי כהן, האווירה הציבורית נעשתה עוינת

ישראל חברים" ובמוסדות נוצריים פתח בפני צעירי הקהילה את המערב. הגירת האליטות בקהילה היהודית הפכה לזרם המוני בשלהי שנות ה-70 ובשנות ה-80 של המאה ה-19. נמל ביירות היה שער היציאה של המהגרים למערב, והתפתחותה הכלכלית המואצת הפכה אף אותה ליעד הגירה. בשנת 1908 מנתה קהילת יהודי ביירות 2,784 נפש. בצור חיו אז כ-600 יהודים, וכאלף נוספים חיו בטריפולי ובסביבתה.

ביולי 1908 התחוללה מהפכת "התורכים הצעירים". כחלק מהשאיפה להיטמעות עמי האימפריה בלאומיות התורכית, נחקק בשנת 1909 חוק גיוס חובה שכלל את הלא-מוסלמים. הידיעה כי המתגייס ינותק ממשפחתו ומאורח חייו היהודי, בצד האכזבה מהשוויון שהוטח וקריצת ההזדמנויות שמעבר לים, גרמו לגל הגירה שני של יהודי סוריה. בעשור הראשון של המאה ה-20 היגרו מדמשק קרוב ל-2,000 צעירים יהודים, שהיו חוד החנית שנועד להצעיד את הקהילה למודרניזציה.

בימי מלחמת העולם הראשונה הגלו העות'מאנים מסוריה עשרות משפחות יהודיות שהיו נתינות האויב; רובן לא שבו לסוריה. במהלך המלחמה הגיעו לדמשק פעילי היישוב שגורשו מארץ ישראל, ופעלו להשרשת הרעיון הציוני בקהילה. לאחר המלחמה, תחת שלטון המנדט הצרפתי, מצב היהודים בסוריה הוטב וההגירה פחתה. בראשית שנות ה-30, עם הרעת המצב הכלכלי בסוריה ובלבנון והתגברות העוינות של האוכלוסייה הערבית, החל גל הגירה שלישי. בשנים 1932-1936 עלו מסוריה לארץ ישראל 2,868 יהודים. בעקבות גזרות "הספר הלבן" צומצם מספר רישיונות העלייה שהוענקו ליהודי סוריה, ובשנות ה-30 המאוחרות עלה מספר המהגרים אל מעבר לים. לא כולם הרחיקו נדוד: בין השנים 1932-1944 היגרו מסוריה ללבנון יותר מ-1,500 יהודים.

בימי מלחמת העולם השנייה היו נתיבי הים מסוכנים, ורבים מהמהגרים בחרו בארץ ישראל. באותן שנים עלתה השפעת התעמולה הנאצית בסוריה ולבנון, והמוסד לעלייה ב' הרחיב את פעילותו בהן. בשנים 1942-1947 עלו לארץ 5,286 יהודים, כרבע מאוכלוסיית היהודים בסוריה ובלבנון. במניין זה נכללת "עליית האלף": 1,350 ילדים ובני נוער שהוברחו לארץ בהסכמת הוריהם, בעקבות התערעורת המצב הפוליטי בסוריה לקראת סיום המנדט הצרפתי במאי 1945. לאחר סילוק הצרפתים נסגרו זמנית מוסדות החינוך של "כל ישראל חברים", ומוסדות החינוך הקהילתיים הוכפפו לתכנית הלימודים הסורית. המצב הכלכלי הוסיף להידרדר.

1982-1948: מלחמות ומהפכות

לאחר מלחמת העולם השנייה התפורר מנגנון המוסד לעלייה ב' בסוריה, אך זרם העולים לא פסק: יותר מאלף יהודים העפילו בכוחות עצמם בשנים 1946-1947 לארץ ישראל. ביום 1 בדצמבר 1947 התנפל המון ערבי על השכונות היהודיות בערי סוריה, הצית בתי כנסת וקרא לנקמה ביהודים. באותו הלילה ברחו לביירות רבים מיהודי חלב ודמשק, בהם רבים מנכבדי הקהילות. ההגירה מסוריה ואף מעיראק לביירות הביאה לגידול מורגש בקהילה: בשנת 1950 מנו יהודי לבנון כ-10,000 נפש, מחציתם יוצאי חלב ודמשק.

בימי מלחמת העצמאות יהודי סוריה ולבנון סבלו מאווירה

שומרי הכתר: מארם צובה לישראל

"כתר ארם צובה", שנכתב בטבריה במאה העשירית, הוא כתב היד החשוב ביותר של התנ"ך מתקופת בעלי המסורה. הרמב"ם ראה את ה"כתר" במצרים במאה ה-12, וקבע שכל ספרי התורה ייכתבו על פיו. הכתר הגיע לקהילת ארם צובה (חלב שבסוריה) במאה ה-14 ונשמר בבית הכנסת המרכזי. בפרעות שפרצו בסוף 1947 נפגע הכתר, וחלקיו ששרדו נשמרו במקומות סתר בחלב. בשנת 1953 קרא הראשון לציון הרב עוזיאל לראשי הקהילה לפעול להעברת הכתר למדינת ישראל. בשנת 1957 הפקידו רבני חלב את הכתר בידי הסוחר מרדכי פחאם, שהחביאו בין חפציו ויצא מסוריה לישראל, דרך תורכיה.

שליחי המדינה ראו את הכתר כרכוש הלאום, אך רבני ארם צובה ראו בו רכוש הקהילה וביקשו למוסרו ליוצאי הקהילה בישראל. סמוך להבאתו ארצה הכתר נמסר לנשיא המדינה יצחק בן צבי, אך אנשי הקהילה הגישו תביעה לבית הדין הרבני. בשנת 1962 התקבלה פשרה מוסכמת: הכתר יישמר במכון בן-צבי בירושלים; חבר אפוטרופסים מיוחד ימונה לטפל בו, ובין חבריו ראש מכון בן-צבי והרב הראשי לישראל; כמחצית האפוטרופסים יהיו מיוצאי חלב. בפועל, רק 294 מתוך 487 דפי הכתר המקוריים הגיעו ארצה. רוב ספרי התורה חסרים, וכן חמשת הספרים האחרונים. במהלך השנים התגלו דפים וקטעים ממנו שהוצעו למכירה, וחלקם שימשו את יוצאי חלב כקמענות. דפי הכתר עברו ניקוי ושימור, והוא שמור כיום במזאון ישראל.

בספרו "תעלומת הכתר" (תשע"ב) מתח מתי פרידמן ביקורת נוקבת על גזלת הכתר מהקהילה. הוויכוח הוא דיון היסטורי עקרוני וערכי. הסופר אמנון שמוש, יליד חאלב שפירסם ספר מקיף על תולדות הכתר (הכתר, תשמ"ז) כתב לאחרונה: "בעיני ברור שהכתר לא היה רכוש של קהילת חאלב, אלא רכוש של העם היהודי, שהופקד בידה למשמרת". קורותיו בשנים 1947-1957 טרם התבררו לאשורן.

(המערכת)

ברחבי סוריה ורישיונות נהיגה לא חודשו. יהודים פוטר מעבודתם והוחלפו באזרחים סורים מרמת הגולן. רופאים ורוקחים יהודים פוטר ממסגרות ממשלתיות ונאסר על בעלי חנויות יהודים למכור לחיילים, לשוטרים ולעובדי מדינה. עם זאת, השלטונות עדיין סיפקו הגנה לרבעים היהודיים בחגים ובשעות סכנה. הרעת תנאי החיים והתעצמות ההזדהות עם מדינת ישראל הביאה בשנים 1967-1970 לעלייתם של 2,264 יהודים לישראל, בדרכי עקיפין.

בנובמבר 1970 תפס ח'אפז אל-אסד את השלטון בסוריה ומצב היהודים הורע, אולם לאחר זמן ניתן ליהודים חופש להרחבת הפעילות הכלכלית. לאחר מלחמת יום הכיפורים נאסר על היהודים להחזיק בטלפון ובמקלט רדיו, או לקיים קשרי מכתבים מחוץ לסוריה. אנשי הביטחון הסורים התעללו בצעירים ובצעירות יהודים שנעצרו בחשד לפעילות ציונית. הלחץ הבין-לאומי על סוריה הלך וגבר, והנשיא אסד הבטיח לנשיא ארצות הברית קרטס כי יתיר לנשים יהודיות לצאת מסוריה למטרת נישואין (לגברי הקהילה שהיגרו). 14 נשים בלבד קיבלו היתר לצאת.

מלחמת ששת הימים הייתה נקודת מפנה גם ליהודי לבנון, שמנו אז כ-6,000 נפש. גילוי האלימות כלפיהם התרבו, ונוצר חשש אמיתי לעתידם בלבנון. תוך פחות משנה הצטמצם מספרם לכ-3,000, ובראשית שנות ה-70 נותרו 2,000 בלבד. רוב היוצאים היגרו אל מעבר לים, ומיעוטם עלה לישראל. מלחמת האזרחים בלבנון בשנים 1975-1977, שלוותה בפלישת פליטים פלסטינים לרובע היהודי, האיצה את ההגירה. בשנת 1978 נותרו בביירות 450 יהודים בלבד, וכמה עשרות בעיירות שסביבה. בשנים 1979-1980 נרצחו עשרות יהודים. כניסת צה"ל ללבנון ב"מבצע שלום הגליל" בקיץ 1982 סייעה למשפחות אחדות לעלות לישראל, אך גם לאחר נסיגת צה"ל נשארו כ-500 יהודים בביירות. בשנים הבאות נחטפו בכירים בקהילה, ורובם הוצאו להורג. בשנת 1985 נותרו בלבנון כמאה יהודים, ובשנת 1999 נותרו בביירות כ-60 נפש בלבד - רובם באזורים הנוצריים בעיר, ללא חיי קהילה.

קריאה אחרונה ליוצאים

בראשית שנות ה-90 הגיעו לישראל כ-150 יהודים מסוריה. התמורות ביחסי הכוחות הבין-לאומיים בעקבות הפלישה לעיראק הביאו את אסד להודיע באפריל 1992 שיתיר את יציאתם של כ-2,000 יהודים. סמוך לראש השנה תשנ"ג (1992), יצאו כ-2,800 יהודים מסוריה לארצות הברית. בסוף 1992 נאסרה היציאה, אך הותרה שנית לאחר פגישת אסד עם נשיא ארצות הברית קלינטון בראשית 1994, ואף הותר ליהודים לקחת את רכושם. בתוך חצי שנה עזבו כל יהודי חלב וקאמישלי. באותן שנים יצאו מסוריה יותר מ-4,000 יהודים, מחציתם עלו בהמשך לישראל. בדמשק נותרו פחות ממאה יהודים, רובם קשישים ובעלי עסקים. באוקטובר 1994 עזב הרב הראשי ליהודי דמשק, הרב אברהם חמרה, והגיע עם משפחתו לישראל. הגעתו סימלה את סופו של תהליך ההגירה שהחל באמצע המאה ה-19 והסתיים על סף המאה ה-21, עת נותרו בלבנון ובסוריה (בעיקר בדמשק) רק כמה עשרות יהודים.